

KONCEPCJA HISTORII E. ABRAMOWSKIEGO

1. Badania historyczne

Uogólnienia, które złożyły się na koncepcję rozwoju historyczno-społecznego Abramowskiego wynikały, jak się wydaje, z trzech przesłanek: 1. badań historycznych; 2. koncepcji człowieka i psychiki; 3. założonego systemu wartości. Podporządkowanie tych założeń koncepcji człowieka wiąże się z jej integrującą rolą wobec całego systemu Abramowskiego. Lecz z kolei twierdzenia z zakresu antropologii wyrażały przyjęte wartości i program rewolucji społecznej i etycznej. Taka postawa była szczególnie charakterystyczna w przypadku Abramowskiego. Wyróżniano w jego twórczości trzy sfery zagadnień: aksjologiczną, teoretyczną i społeczno-programową oraz uznano dominację założeń normatywnych¹. W poglądzie na świat, w sądach o rzeczywistości zawierają się tu nie tylko twierdzenia deskryptywne, lecz także oczekiwania, system wartości. Wbrew pozorom jest to zjawisko dość częste w filozofii i teorii społecznej.

Badania historyczne podjął Abramowski w najwcześniejszym okresie, a obejmowały one nie wydane za jego życia obszerne studium nad feudalizmem oraz mniejsze lub niedokończone prace poświęcone społeczeństwu rodowemu, feudalnemu i kapitalizmowi². Później badań

tych Abramowski na ogół nie kontynuował bezpośrednio, choć wracał do nich w kontekście pewnych zagadnień teoretycznych. Ale ten wcześniej podjęty, młodzieńczy wątek badań uzupełniony teoretycznymi (filozoficznymi i socjologicznymi) rozważaniami rozrósł się w rozbudowaną, zwartą koncepcję rozwoju historyczno-społecznego, filozofii dziejów. Analizy Abramowskiego podejmowane w tym zakresie zachowują od najwcześniejszej fazy swoiste rozwiązania dalekie od eklektyzmu, zgodne z późniejszymi ujęciami jego teorii psychologicznej i socjologicznej, jak gdyby od początku miał gotowe naczelne założenia.

Badania nad feudalizmem miały niewątpliwie największe znaczenie i zachowują do dziś pewną wartość. Oparte były na rzetelnych studiach i obszernym, różnorodnym materiale źródłowym. Podjęte tu analizy uwzględniają różne punkty widzenia i dyrektywy metodologiczne. Stosował podejście właściwe dla historyzmu rozpatrując feudalizm w trzech fazach rozwojowych: jego powstanie, klasyczne cechy, rozkład i wyznaczając faktom historycznym rolę przesłanek twierdzeń ogólnych³. Zarazem Abramowski podjął analizę struktury formacji feudalnej (systemu ekonomicznego i społecznego, sposobu produkcji, instytucji społecznych, stanu umysłowego i moralności). Odwołując się do tradycji marksistowskiej, która w tym przypadku wyraźnie oddziaływała na niego, usiłował uchwycić decydujące czynniki rozwoju społecznego, przyjmując jednak swoistą interpretację klasycznych założeń materializmu historycznego.

Zaznaczyła się ta odrębność już w kwestii genezy feudalizmu. Abramowski wychodził jednak od ekonomicznej charakterystyki niewolnictwa i początków ustroju feudalnego. Przejście od pierwszej do drugiej formacji uwarunkowane było według niego możliwością niewolniczej i indywidualnej formy pracy. Formy produkcji w epoce niewolnictwa określały dwie struktury gospodarcze: ojkos (zespołowe gos-

podarstwo niewolnicze) i marka (wspólnota chłopska oparta na indywidualnej pracy wolnych wytwórców). W marce praca wytwórcza wystarcza do ich utrzymania, aby więc mogła powstać "nadwartość" dla utrzymania warstw uprzywilejowanych i zabezpieczenia instytucji publicznych, potrzebne są zespołowe formy pracy oparte na niewolnikach. Możliwość zniesienia pracy niewolników powstaje w związku ze zmianami w technice produkcji, które powodują, że indywidualne wytwarzanie daje nadwartość większą niż ojkos⁴. Wobec wielu niedogodności, jak konieczność skrupulatnego dozoru nad pracą niewolników, wobec rozszerzenia się rynku i zwiększenia specjalizacji zanika konieczność niewolnictwa i interesom produkcji odpowiada lepiej "drobna czynszowa forma".

Ale obok stanu techniki, określającego poziom wytwórczości pracy, co znajdowało uznanie w klasycznych ujęciach marksizmu, pojawia się u Abramowskiego specyficzna kategoria "potrzeb"⁵. Wzrost "kulturalnych zapotrzebowań", zwłaszcza warstw uprzywilejowanych, na wymagające starannej pracy, rzadkie towary i dobra kulturalne powoduje, że ojkos nie wstarcza, nie jest możliwe gospodarstwo wytwarzające wszystkie potrzebne produkty, powstaje więc rozległy rynek, a jemu bardziej służy drobna, indywidualna produkcja czynszowa. Niewolnicy otrzymują warendę ziemię i zmieniają się w kolonów. Nie są już ruchomym inwentarzem i towarem, lecz dla zabezpieczenia produkcji przypisani są do ziemi (glebae adscripti), mają rodzinne miejsce, utrwalają więzy rodzinne. Wreszcie zmiany zapoczątkowane przez interes produkcji i potrzeby sankcjonuje prawo za Konstancyne, Walencjusza, Walentyniana, Teodozjusza, Justyniana. Ogranicza ono samowolę panów - kolon przestaje być ich własnością, staje się własnością ziemi. Korzysta z osobistej wolności i gwarancji, że część produkcji i miejsce pracy należą do niego i jego rodziny. Chroni go w ograniczonym zakresie prawo cywilne, przestaje być rze-

czą, staje się człowiekiem. To samo dotyczy niewolników-rzemieślników. Zarazem dawni wolni chłopci popadają w zależności (np. za obronę, w wyniku długów lub przemocy) i stają się częścią posiadłości feudalnej. Indywidualizm produkcji osłabia dawną komunę chłopską, która przestaje ich chronić i polityczne prawa gminy przechodzą na feudała. Obowiązującą formą własności staje się warunkowe użytkowanie roli czy warsztatu za oddawaną panu nadwartość.

Zmiany systemu produkcji mają swe odbicie w świadomości, ideologii. Przymusowa, zespołowa praca niewolnika nie wytwarzała indywidualizmu, a zależność od właściciela nie rozwijała etycznych wartości. Do rangi uniwersalnych prawd filozoficznych podnoszono nierówność między ludźmi⁶. Wobec niewolników nie stosuje się pojęć etycznych i uczuć humanizmu. Wraz z opisanymi zmianami w sposobie produkcji i formach własności "indywidualizm, cechy umysłowe i moralne nabierają znaczenia społecznego", uznaje się człowieczeństwo, równość wszystkich ludzi⁷. Przyczyniło się do tego między innymi chrześcijaństwo, a głoszony przez nie przewrót moralny związany z uznaniem człowieczeństwa wszystkich ludzi przyspiesza przemiany struktur ekonomicznych⁸. Obok poprzednio wskazanych czynników (technika i potrzeby) występuje trzeci czynnik przemian historycznych: świadomość, idee filozoficzne i moralne. Nie miały natomiast większego znaczenia w czasie przejścia od ustroju niewolniczego do feudalizmu walki klasowe. Bunty niewolników zdarzały się często, lecz w przewrocie ekonomicznym, według Abramowskiego, nie miały większego znaczenia⁹. Przewrót ten wiązał się z ulepszeniem organizacji systemu produkcji i odpowiadał interesom podstawowych grup społecznych.

Ten sposób rozważania przyjęty przy omawianiu przejścia od niewolnictwa do feudalizmu stanowi pewnego rodzaju schemat badań historycznych Abramowskiego. Opis feudalizmu został podporządkowany

tej samej metodzie. Abramowski najpierw omawia więc sposób produkcji, który oparty był tu na drobnych posiadaczach i ich związkach (wieś, gmina) z pewnymi formami wspólnej własności. Państwo feudalne nie prowadzi ogólnokrajowej gospodarki, lecz rozpada się na odrębne i zamknięte samowystarczalne gminy, lennictwa. Występuje decentralizacja polityczna i ekonomiczna. Nawet pełnia władzy króla ograniczała się do jego dóbr. Gmina dysponuje warunkową własnością za nadwartość składaną w postaci daniny, czynszu lub pańszczyzny. Także według prawa jest częściowo ograniczona. Gospodarka ma charakter naturalny, lecz w pełni jest to możliwe dopiero w skali gminy. Stąd gmina jest podstawowym "organizmem wytwórczym" wystarczającym samemu sobie i w zasadzie handel zewnętrzny jest niepotrzebny. Małe znaczenie ma pieniądź. Przeważa wymiana produktów, stąd dbałość o ich jakość, reprezentują one bowiem tylko wartość użytkową. A poziom produkcji wobec braku rynku zewnętrznego określają potrzeby producentów i feudała.

Produkcja ma charakter indywidualny, bez kooperacji i podziału pracy. Podział pracy i wymiana występują w niewielkim stopniu wyłącznie w skali gminy. Stan techniki sprawiał, że wytwórczość nie przerastała potrzeb członków gminy i obowiązującej daniny służącej panu, a gdyby to było możliwe różne przyczyny utrudniały potrzebę rozszerzania produkcji. Do najważniejszych należało ściśle regulowanie wymiany gminy ze światem zewnętrznym. Regulacji podlegał poziom, jakość spożycia, a także produkcja. Bogactwo określa więc suma wartości użytkowych i ilość poddanych (dusz). Ograniczone znaczenie wartości wymiennej powoduje, że niepotrzebni są ludzie zajmujący się handlem. Forma własności powiązana być musiała z systemem powinności. Absolutna własność przysługuje nielicznym (księżętom, baronom, biskupom), pozostali mają "warunkowe prawo użytkowania". Na ziemi ciąży pewne powinności i każdy kto ją bierze,

przyjmuje również te powinności na rzecz absolutnego właściciela. Wyklucza się dziedziczenie. Powstaje skomplikowana forma własności i zależności hierarchicznej obwarowana wieloma powinnościami między wasalem a feudałem, który z kolei był wasalem wyższego zwierzchnika. Według Abramowskiego ta struktura własności i powinności była "wynikiem systemu produkcji - jako jedynie doń przystosowana"¹⁰. Powinności te oznaczają pobieranie nadwartości, a obejmują one pańszczyznę, daninę, czynsz, pewne posługi wobec zwierzchnika, służbę wojskową, obowiązek wierności, zaś feudał zobowiązywał się do obrony, opieki sądowej, pomocy w wypadku klęsk żywiołowych itd. A ponieważ potęga feudała zależała od liczby poddanych (dających pracę, daniny, służbę wojskową itd.), był on zainteresowany zwiększaniem ilości czynszowników i dbałością o nich. Rzecz jasna, występują też często zbyt wielkie wymagania i nadużycia władzy. W strukturze ustroju feudalnego ważną rolę odgrywał Kościół, który był czynnikiem przemian ustrojowych, najtrwalszą instytucją społeczną, polityczną, wychowawczą, ośrodkiem nauki i potęgą ekonomiczną.

Miasta, które są ośrodkiem wymiany, początkowo odgrywały niewielką rolę w gospodarce feudalnej. Wymiana towarowa nie miała bowiem większego zasięgu, dotyczyła nielicznych towarów nie zaspokajających codziennych potrzeb. Ale z biegiem czasu stają się one, według Abramowskiego, istotnym czynnikiem przemian ustroju feudalnego. Ośrodkiem miast był targ, bowiem wymiana towarowa jest czynnikiem miastotwórczym. W miejscowościach targowych osiedlają się kupcy, rzemieślnicy, a dla obrony jest tworzona straż i często stawiane są mury obronne. Występuje tu wyraźniejsze zróżnicowanie społeczne niż w gminie wiejskiej; niektórzy kupcy, mieszcianie osiągnęli wysoką pozycję społeczną. Miasta włączone były w system gospodarki feudalnej, a - podobnie jak na wsi - miała ona charakter naturalny. Lecz pojawia się tu czynnik nowy, samorząd miejski,

związki przedstawicieli różnych rzemiosł, a nawet związki miast. Według Abramowskiego ich usamodzielnianie się czyniło wyłom w feudalnym systemie zależności i prowadziło do przemian usroju. Historia miast to historia walk z feudalnymi ograniczeniami, normowania powinności i rozszerzania zakresu osobistych swobód. Abramowski szczegółowo analizował instytucje miejskie i ich wpływ na zmiany struktury gospodarki feudalnej.

Opis feudalizmu podjęty przez Abramowskiego w bardzo szerokim zakresie uwzględniał stan umysłowy i moralny, rolę nauki, idei filozoficznych i religii. Tym zagadnieniom poświęcił najwięcej miejsca. Cechą umysłowości feudalnej jest panowanie wierzeń religijnych, teologii nad umysłami. Skłonność ta wystąpiła przed zapanowaniem chrześcijaństwa, nie jest więc dziwne, że gdy Kościół stał się reformatorem społecznym, instytucją wychowawczą, polityczną, autorytetem naukowym, wiara chrześcijańska stała się "naturalną potrzebą duszy"¹¹. Wytwarzają się zarazem specyficzne objawy świadomości - nieznane są pojęcia naturalnych praw przyrody, porządek świata jest traktowany jako przejaw opatrności, cudu, tajemniczych sił nadprzyrodzonych. Tajemniczość otaczającego świata skłania do przyjmowania fantastycznych wyobrażeń. Abramowski wysunął specyficzną hipotezę wyjaśniającą to zjawisko. Widział jego przyczynę w odrębności gmin, w ograniczeniu życia ludzi do tych niewielkich samowystarczalnych jednostek gospodarczych. Niewielki jest zasięg doświadczeń ludzi, "mała liczba wrażeń", "jednostajność wrażeń", zbyt mało więc "materiału do procesu myślowego"¹². Z tego powodu także więzi i uczucia społeczne, a zarazem zwyczaje, prawa, tradycje ograniczają się do gminy, nie ma jedności, świadomości narodowej.

Drugim ważnym objawem umysłowości był indywidualizm, przekonanie o pełnej niezależności, czyli - jak to określił Abramowski -

"psychizm robinsonowski". Wynikał on z samodzielności gospodarki naturalnej i wywoływał egoizm, przewagę interesów, uczuć rodzinnych. Ta samodzielność w wytwarzaniu przedmiotów skłania zarazem do perfekcji w wykonaniu, do swoistego artyzmu. Praca ta zapewniała "zdrowe warunki życia" w sensie fizycznym i psychicznym. Wiara w opatrność i życie pozagrobowe pozwalała zachować równowagę psychiczną i ład moralny. Ale w świadomości społeczeństw feudalnych zarazem wytwarzają się "cnoty poddańcze". Pojęciem tym Abramowski określał pewnego rodzaju powinności moralne - posłuszeństwa, pokory i wierności panu. Wynikały one z konieczności poddaństwa i służyły wypełnianiu feudalnych powinności. Kościół w swej doktrynie moralnej usankcjonował i poddaństwo, i obowiązki poddańcze. Analiza psychologiczna pozwala stwierdzić zanik poczucia własnej woli, zręczenie się wolności własnych czynów i odpowiedzialności za swój los, panowanie wiary w opatrność. Gdy u poddanych zanika poczucie własnej woli i osobistej godności, u feudałów rozwijają się one w pełni. Umysłowość feudalna oparta na cnotach poddańczych utrwała jako społecznie potrzebny ideał pokory, wstrzeźliwości, ascetyzmu, brak poczucia wartości człowieka i siły ludzkiej. Natomiast pewnego rodzaju nadmiar poczucia godności feudałów i tryb wychowania, ograniczający się zwykle do sztuki rycerskiej, prowadził do apoteozy brutalnej siły, ale także wiązał się z wymaganiem pewnych zalet osobistych.

Te objawy umysłowości - według Abramowskiego - wytworzył ustrój ekonomiczny, lecz wystąpiło także szereg cech psychicznych wywołanych przez pewne instytucje społeczne, a zwłaszcza Kościół. Wielka cywilizacyjna rola Kościoła i działalność jego instytucji doprowadziły do "monopolu pojęć religijnych". Panowanie nad umysłami, obowiązek posłuszeństwa wobec instytucji kościelnych był także utrzymywany represjami. Tej wielkiej misji cywilizacyjnej Kościół

sprzeniewierzył się deprecjonując rozum, chroniąc umysły przed świecką nauką i filozofią, wysuwając obowiązek pokory, posłuszeństwa swej doktrynie, urzędowym autorytetom, wypierając krytycyzm, wpajając przekonanie o niesamodzielności umysłowej i znikomości człowieka. Wiele z tych ocen przypomina charakterystyczne dla tamtego okresu wątki krytyki występujące u Nietzschego lub w polskim modernizmie¹³. Ten negatywny wpływ na naukę, filozofię i umysłowość ludzi w ogóle wystąpił obok wielkiego i pozytywnego znaczenia Kościoła.

Swoistość ujęcia Abramowskiego polegała na preferencji roli umysłowości ludzkiej w rozwoju historyczno-społecznym. "Czynnikiem rozkładowym każdego ustaju, pisał, a przeto feudalnego - jest rozwój umysłowości ludzkiej"¹⁴. Rozwój ludzkiej umysłowości wywołuje wzrost sił wytwórczych, komunikacji międzyludzkiej i potrzeb. Wśród objawów umysłowych okresu "przewrotowego" Abramowski zaznaczył zmniejszenie się wpływu teologii i wiary, wzrost komunikacji międzyludzkiej i rozszerzenie się zakresu wrażeń, pojawienie się przekonań o wartości rozumu i krytycyzmu, zanik indywidualizmu i rozwój uczuć społecznych (narodowych), zanik "zdrowego życia" będący rezultatem pracy automatycznej, załamanie się cnót poddańczych i rozwój poczucia równości, egalitaryzmu, wolności, godności osobistej. Rozwija się poczucie wartości i możliwości twórczych człowieka, zanikają cnoty rycerskie a rozwijają kupieckie, załamuje się moralna władza Kościoła. Należy zauważyć, że Abramowski wymieniał tu te same czynniki, które posłużyły mu do scharakteryzowania umysłowości epoki feudalnej i twierdził, że każdy z tych objawów umysłowości został przewartościowany. Każdy z nich Abramowski analizował szczegółowo.

Przewrót umysłowy i moralny prowadzi do przekształcenia ustroju. Objawy umysłowości są ściśle związane z politycznymi i ekonomicznymi

mi strukturami i ich zmiana prowadzić musi do głębszych przemian w zakresie polityki i ekonomiki. Przewrót ten przygotowywały głównie miasta, gdzie występują "zasadnicze czynniki przewrotu" i nowe klasy społeczne (proletariat i burżuazja). Proces przemian ustrojowych trwa wieki, a rozpoczyna go stopniowy zanik gospodarki naturalnej i rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej w miastach. Umacnianie, rozwój nowych struktur gospodarczych prowadzi do powstania kapitalizmu. Miasta dysponują zarazem pewnymi swobodami, co umożliwia utrwalanie się nowych tendencji niezależnie od osobistych interesów feudałów. Rozszerza się rynek, wzrastają potrzeby życiowe, rozwija się technika wytwarzania. Potrzebą społeczną staje się wymiana i pieniądz. Tworzą się kapitały i kapitalistyczna produkcja. Coraz częściej nadwartość przybiera postać pieniężną. Na rynku produkty reprezentujące już wartość wymienną mogą występować w dowolnej ilości. Gospodarstwa chłopskie, rzemieślnicze tego dać nie mogą, korzystne z ekonomicznego punktu widzenia stają się większe przedsiębiorstwa. Rozpoczyna się zabieranie ziemi, a usunięci chłopci zmieniają się w proletariat. W technice pojawiają się nowe sposoby uprawy roli, nowe narzędzia i formy organizacji pracy. Pojawia się kooperacja, produkcja zbiorowa, podział pracy w manufakturach i innych nowych formach wytwarzania. W koloniach przywraca się niewolnictwo. Politycznym objawem tej epoki było pojawienie się absolutyzmu i centralizmu politycznego. Podstawowe grupy społeczne są zainteresowane bankructwem feudałów i zniesieniem ich praw i przywilejów. Wytworzony przez mieszczaństwo ruch umysłowy przygotowuje ostateczny cios feudalnemu porządkowi społecznemu.

Abramowski nie przypisywał większej roli walce klasowej, lecz przewrót, który doprowadził do zniesienia feudalizmu dokonał się w rewolucji. Tak więc pod koniec epoki feudalnej pod wpływem wspomnianych czynników załamały się struktury dotychczasowego ustroju.

Pozycja, przywileje feudałów nie są zgodne z interesem podstawowych grup społecznych. Gdy scentralizowane państwo przejęło obronę ludzi, gdy nastąpił przewrót umysłowy, zanik cnót poddańczych - upadło społeczne znaczenie poddaństwa, lecz dotychczasowe układy funkcjonują jako przeżytek. W świadomości ludzi feudałowie są wyzyskiwaczami. Nasila się walka klasowa prowadzona przez chłopów, proletariat, burżuazję. Jej początek dają powstania chłopskie w XVI wieku, a epilogiem była rewolucja francuska w roku 1789. Rewolucja ta zniósła sprzeczności życia i porządku prawnego¹⁵. Nowe życie społeczne, struktury ekonomiczne, potrzeby, poglądy i postawy zdobyły już przewagę nad starymi. Dojrzała sytuacja rewolucyjna. Tworzą się grupy spiskowe, występuje masowa propaganda. Jakakolwiek przyczyna może wywołać rewolucję. Tak Abramowski opisywał dojrzewanie rewolucji w XVIII wieku. Rzecz jasna, wszystko to znalazło takie rozwiązanie, gdy "interesy kapitału stały się interesami społecznymi"¹⁶, zaś prawa feudalne okazały się niedogodne i zbyteczne; opór był już niewielki i beznadziejny.

Ten sam sposób postępowania Abramowski miał zastosować do opisu kapitalizmu, lecz napisał tylko szkic, całego zamierzenia nie wykonał¹⁷. Zarówno powstanie, istnienie kapitalizmu, jak i jego rozkład warunkuje współdziałanie sił wytwórczych, potrzeb i idei. Potrzeby i idee należą do tego, co Abramowski nazywał ogólnie umysłowością, rola tego czynnika jest więc pierwszoplanowa. Abramowski poddał analizie objawy myślenia i postawy moralne. Należały do nich poczucie siły i godności człowieka, rozwój ambicji, aspiracji życiowych, postęp nauk przyrodniczych, ale także negatywne skutki uprzemysłowienia, pracy fabrycznej, postępów techniki. Kapitalizm utrwała się, gdy zbiorowa praca staje się potrzebą społeczną, a to prowadzi do powstania najliczniejszej klasy (proletariatu), zmiany umysłowości i stosunków społecznych. Z tym z kolei związane są czynniki

rozkładu społeczeństwa kapitalistycznego i zarodki przyszłego ustroju.

Rozprawa poświęcona "społeczeństwom rodowym" miała cel nieco inny¹⁸. Jej zadaniem było ukazać, że formy ludzkiego życia i organizacji społecznej są zmienne. Nie można więc struktur i stosunków społecznych traktować w statystyczny, ahistoryczny sposób. Obok tego Abramowski chciał pokazać komunistyczne społeczeństwo spełniające ceniony przez niego ideał wspólnoty, braterstwa, solidarności. Rozprawie tej, aby mogła mieć szerszy zasięg, nadał formę popularną. W szczegółowych ujęciach dotyczących opisu społeczeństwa rodowego i jego zmian stosował Abramowski ten sam schemat, który przyjął przy omawianiu feudalizmu. Jego badania historyczne były więc podporządkowane oryginalnym, przemyślanym i interesującym założeniom teoretycznym i metodologicznym, które dadzą się odnaleźć w późniejszej twórczości.

2. Zagadnienie rozwoju historyczno-społecznego

Badania historyczne Abramowskiego ukazują barwną panoramę życia ludzkości. Dla pewnych przyczyn myśliciel zagadnienia te wkrótce zarzucił, a rozpoczętych prac nie dokończył i nie przygotował ostatecznie do wydania. Ale nawet w tej niedokończonej postaci studium feudalizmu jest nader interesujące, pod wieloma względami może przypominać dzieło Burckhardta o kulturze Odrodzenia, lecz zarazem dzięki analizom zjawisk gospodarczych praca Abramowskiego okazuje się znacznie bogatsza i bliższa prawdy pełnego obrazu zjawisk kultury¹⁹. Dzieło to ma również niezaprzeczną wartość z metodologicznego punktu widzenia, bowiem ukazując zależność ekonomiki od świadomości (nadbudowy) wyprzedza badania i wnioski M. Webera. Abra-

mowski zaznaczył także swój zamiar uzupełnienia braku opracowań nad feudalizmem i potraktowania tej epoki jako koniecznego momentu ciągłej ewolucji społecznej, historycznej. Z tego punktu widzenia okres ten jest etapem logicznego ciągu dziejów; nie może być traktowany jako bieg przypadkowych wydarzeń. Z tego powodu można by przypisywać Abramowskiemu pogląd zgodny z założeniami determinizmu historycznego, koncepcją historycznych prawidłowości. Rzecz w tym, że pojęcia te mają różny sens, a Abramowski w swych badaniach historycznych nie wypowiedział eksplicite pełnego stanowiska teoretycznego w tej kwestii²⁰. Wracał jednak do tych zagadnień w późniejszych pracach dotyczących prawidłowości historycznych i procesów społecznych z własnym rozwiązaniem żywego w tym czasie sporu w filozofii, socjologii i badaniach historycznych.

Ale już we wcześniejszych badaniach historycznych Abramowskiego zawiera się pewien pogląd na zagadnienie determinizmu dziejowego, a także zasadę postępu. W myśl tej zasady w zmianach historycznych dokonuje się rozwój postępowy doskonalenia się ludzkości. Założenie postępu zawierało pewną wizję i ocenę przeszłości i przyszłości, wiązało się też z optymistyczną wiarą, że proces dziejowy realizuje wyższe formy umysłowości i sytuacji społecznej. U Abramowskiego taka w zasadzie optymistyczna wizja nie przekreśla możliwości pojawienia się niekiedy gorszych stosunków i instytucji społecznych. Ewolucja społeczna wikła się w sprzeczności, prowadzi do załamania się pozytywnych zasad i stosunków, płodzi niewydarzone instytucje, sytuacje społeczne. Ludzkość jednak nie zatrzymuje się w rozwoju i nie zawraca wstecz. W tym procesie dokonuje się nieustanny postęp świadomości człowieka i techniki.

Koncepcja postępu została sformułowana przez Abramowskiego w "zasadzie ewolucji psychicznej"²¹. Cechy psychiczne, pojęcia, wartości przyjmowane przez ludzi zmieniają się wraz ze zmianą warunków

życia, środowiska społecznego. Pod wpływem zmian środowiska, warunków bytowania, sytuacji społecznych i człowieka jako jednostki wytwarzane są nowe cechy psychiczne, nowe pojęcia, uczucia i idee. W historii poprzez możliwość kumulowania życiowych doświadczeń pokoleń następuje "wzrost sumy pojęć, wrażeń, uczuć". Kształtowanie umysłowości odbywa się stopniowo, może w niedostrzegalny dla nas sposób, ale zjawisko to jest stałe i nieodwracalne. Rozwój ten staje się coraz szybszy: epoka feudalizmu jest znacznie krótsza niż ustrój niewolniczy i nieporównanie krótsza niż pierwotne społeczeństwo rodowe. Abramowski sądził zarazem, że postęp w rozwoju umysłowości nie jest jednostajny, nie przebiega w tym samym tempie. Są bowiem takie okresy w dziejach ludzkości, kiedy nowe warunki i potrzeby nie znajdują jeszcze pełnego uświadomienia. Dokonuje się wtedy właściwie niedostrzegalna deprecjacja starych pojęć i wartości, później następuje faza krytyczna ze świadomymi postulatami zmian podejmowanymi przez intelektualistów, aż wreszcie rodzi się pełny "świadomy system idei społecznych, politycznych, etycznych", zgodny z wymaganiami nowej rzeczywistości.

Drugim stałym czynnikiem ewolucji społecznej jest technika. Historia łączy się ze stałym wzrostem technicznych możliwości człowieka obejmujących wytwarzanie nowych narzędzi, nowe umiejętności produkcyjne, nowe formy organizacji społeczeństwa. Całość tych zjawisk można objąć marksowskim pojęciem "sił wytwórczych", które Abramowski często stosował. Nie precyzował jednak dokładniej stosowanych pojęć umysłowości, techniki, sił wytwórczych; ich użycie zawiera wiele niejasności.

Tu nasuwa się problem miejsca, roli w procesie historyczno-społecznym czynnika ekonomicznego i umysłowości. Zagadnienie to jest zarazem istotne z tego względu, że wystąpił ten problem w tradycji marksistowskiej, do której Abramowski w interesujących nas tu za-

gadnieniach nawiązał. Charakteryzując podstawowe fazy rozwoju społeczeństw - społeczeństwa rodowe, ustrój niewolniczy, feudalizm, kapitalizm - Abramowski każdą z nich traktował jako całość ogarniającą zjawiska ekonomiczne (technikę), umysłowość, moralność, przejawy życia społecznego. Każde z tych pojęć zawiera z kolei ogromną zawartość zjawisk. Wszystkie zjawiska ujmując na tle procesów makrostrukturalnych, ukazuje powiązania między różnymi elementami kultury. Właściwie nie istniały takie dziedziny kultury, które przez Abramowskiego nie zostałyby włączone do opisu; zwłaszcza dziedzina świadomości (umysłowości), która według Marksa była mniej znacząca przy charakterystyce formacji społeczno-ekonomicznej i w *Kapitale* nie została uwzględniona w szerszym zakresie. Abramowski przyznawał więc większe znaczenie świadomości w procesach społecznych i historycznych, co więcej, często eksplicite pisał, że ten czynnik odgrywa zasadniczą rolę. Pojawiły się więc interpretacje określające stanowisko Abramowskiego jako idealistyczną koncepcję historii i jako zasadniczo niezgodne z założeniami marksizmu²². Tymczasem Abramowski dokonał tylko pewnej reinterpretacji pojęć dotyczących dynamiki życia społecznego, kultury, w wielu kwestiach pozostając kontynuatorem podstawowych twierdzeń Marksa.

Zgodność lub niezgodność z Marksem zależy też od interpretacji założeń klasyków. W *Ideologii niemieckiej* pogląd dotyczący procesu dziejowego został sformułowany w bardziej skrajnej wersji²³. Na ostrość sformułowań wpływał tu polemiczny zapal przy prezentacji odkrytej istoty zjawisk historycznych. Według tej wersji stosunki ekonomiczne determinują życie społeczne i procesy dziejowe. Ale determinacja ta nie była całkowicie jednoznaczna i ścisła. Co więcej, w późniejszych opracowaniach Marks i Engels przestrzegali przed uproszczoną i schematyczną interpretacją ich stanowiska i uwzględniali wzajemny związek i wpływ różnych dziedzin kultury, owej eko-

nomicznej determinacji przypisując decydującą rolę "w ostatniej instancji"²⁴. W późniejszym rozwoju marksizmu pojawiły się różne interpretacje tego zagadnienia (K. Kautsky, R. Luksemburg, A. Labriola, A. Cramsci, I. Plechanow, E. Bernstein, H. De Man). W sporach tych określone stanowisko zajęli także przedstawiciele polskiej filozofii (L. Krzywicki, S. Brzozowski, E. Abramowski, K. Kelles-Krauz, L. Kulczycki)²⁵.

W poszukiwaniu decydujących czynników rozwoju społecznego Abramowski sięgnął do badań historycznych, których przykładem jest wielkie dzieło o feudalizmie, i teoretycznych rozważań nad zagadnieniem człowieka i zjawisk społecznych²⁶. W zasadzie wnioski z obu tych prób są zgodne, choć wystąpiły też pewne różnice. Praca Abramowskiego o feudalizmie ukazuje, jak wiele czynników uwzględnił, aby dokonać opisu struktury tej formacji, a także jej źródeł i upadku. Obok zjawisk ekonomicznych wzięł pod uwagę cechy umysłowości, moralność, zjawiska życia społecznego. Obok zjawisk natury psychicznej, subiektywnej - zbiektywizowane formy kultury, procesu gospodarczego, wzory przyjęte z przeszłości itd. Ale wbrew zawartym w tym dziele deklaracjom o decydującej roli umysłowości żadne z tych zjawisk nie zostało, jak się wydaje, ostatecznie wyróżnione i uznane za czynnik determinujący całość procesów dziejowych, całość kultury. Takie wyraźne podkreślanie przez samego Abramowskiego decydującej roli umysłowości wiązało się zapewne z polemicznym nastawieniem wobec tych badaczy, którzy wykluczali czynną rolę świadomości, ideałów i wartości i poddawali człowieka determinacji procesów ekonomicznych. Szczegółowa analiza *Feudalizmu* wskazuje, że Abramowski z kolei nie przecenił roli umysłowości, lecz tłumaczył proces historyczno-społeczny jasko współzależność wielu zjawisk, wielu czynników²⁷. Pewne przewartościowania tego stanowiska w okresie późniejszym wiązały się z akcentowaniem roli

człowieka i ideałów etycznych w twórczości historycznej. Przewartościowanie to nie okazuje się całkowicie przeciwstawne tezie o współzależności i współoddziaływaniu wszelkich zjawisk kultury.

Konkretne analizy historyczne ukazują znaczenie techniki, stosunków ekonomicznych, pracy ludzkiej. Pojawienie się wymiany, a później wzrost jej znaczenia, ma wpływ na zniesienie społeczeństwa rodowego, niewolnictwa i feudalizmu. Dalsze przyczyny tkwią w wydajności i podziale pracy, rozwoju techniki i nowych form produkcji. Lecz zwłaszcza w studium nad feudalizmem Abramowski ukazał inne jeszcze czynniki - moment subiektywny, umysłowość, pojęcia moralne, potrzeby - których znaczenie podkreśla z wyjątkowym naciskiem²⁸. Występuje tu swoisty dualizm rzeczy i idei, lecz pozostają one w ścisłym związku. Charakteryzując zmiany ustrojowe, które doprowadziły do powstania feudalizmu, Abramowski wyszedł od czynnika ekonomicznego, sposobu produkcji, który spowodował pojawienie się nowych zdolności, potrzeb i idei. Te zjawiska z kolei wywierają wpływ na fakty ekonomiczne.

"Tak więc - pisał Abramowski - idee filozoficzne i, więcej, specjalne pojęcia ekonomiczne, wytwarzane przez zmiany, zachodzące w łonie produkcji, rewolucjonizowały umysłowość ludzką, dążąc do wytworzenia nowych form produkcji. Idea - wytwór zmian zaszłych w technice i w interesach produkcji, rozszerzając się w społeczeństwie, staje się czynnikiem przyspieszającym rozwój tego procesu, który ją wytworzył; obok tego idea - wytwór nowych stosunków rewolucjonizuje umysły, nastrajając je odpowiednio do nowych form społecznych (form najodpowiedniejszych). Stara umysłowość społeczeństwa nie może nigdy pozostać przy nowych formach życia"²⁹.

Można tu mówić o dialektyce rzeczy i idei. Występują trzy fazy dialektycznego procesu historii: przeobrażenie ekonomiczne - historyczne przekształcenie umysłowości i sumienia - przeobrażenie polityczno-prawne. Lecz żadne z tych zjawisk nie ma autonomii i zachodzi oddziaływanie zwrotne. "Na tym ciągłym wzajemnym oddziaływaniu zjawisk rzeczowych i świadomości ludzkiej, będących sobie na

przemian przyczyną i skutkiem - zasada się cały rozwój społeczeństw³⁰.

W całym tym procesie nie można zapomnieć o świadomej propagandzie, roli intelektualistów formułujących nowe idee i klasach społecznych, które rozstrzygają walki idei, postaw i dążeń społecznych. Proces przekształcania ustroju przebiega przez fazę negatywną o charakterze krytycznym i pozytywną, czyli konstrukcyjną, w której dążności wynikające z warunków ekonomicznych i nowej umysłowości znajdują świadomy teoretyczny wyraz. Rozwój ten wikła się w szereg sprzeczności. Gdy życie nie wytworzyło jeszcze nowych ideałów umysły zwracają się często ku wzorom z przeszłości, ku temu co już nie ma siły, perspektywy życiowej, a więc "na drogę wsteczną"³¹. Świadoma propaganda określonej idei przyspiesza przemianę, a gdy okaże się ona zbieżna z interesami rozwijającej się klasy i umysłowością podstawowych grup społecznych, wówczas zyskuje wystarczającą bazę społeczną dla zwycięstwa.

Wszystkie składniki procesów historyczno-społecznych należy rozważać w odniesieniu do człowieka. W przeciwnym razie mamy do czynienia z abstrakcją stosowaną często przy pisaniu historii. Technika, umysłowość, zjawiska społeczne tworzy człowiek i pomimo wszelkich obiektywizacji, alienacji nie mogą być one rozpatrywane w oderwaniu od swego twórcy. Na tej drodze Abramowski będzie następnie szukał wyjaśnienia związku, współzależności różnorodnych zjawisk kultury; na tej drodze możliwe będzie uzasadnienie monistycznego obrazu rozwoju społecznego. Tak więc wielość różnorodnych czynników procesu historycznego, społecznego jest pozorna, łączy je człowiek jako właściwy twórca dziejów i kultury.

W wielkim sporze o "czynniki historyczne", który rozwinął się na przełomie XIX i XX wieku Abramowski ma swoje miejsce³². Zrezygnował on z próby poszukiwania jednostronnego oddziaływania, z ta-

kiego ujęcia, które ukazuje historię, kulturę jako wynik jednego czynnika determinującego. Nie dopuszczał wyjaśniania historii przez jeden czynnik dominujący. Ani życie gospodarcze, anie struktura i konflikty społeczne, ani elementy świadomości ludzkiej same nie wyjaśniają dziejów. Abramowski usiłował ująć i ukazać jednolitą strukturę społeczno-historyczną, strukturalną całość, w której występuje współzależność między zjawiskami gospodarczymi, społecznymi i umysłowością. I cała struktura, i elementy mają charakter dynamiczny; ich zmienność i współoddziaływanie określa losy historyczne społeczeństw. Można stanowisko Abramowskiego w tych kwestiach ocenić jako "ostrożne", "wielostronne", "niedogmatyczne i dialektyczne"³³. Jego koncepcja może stanowić przykład pewnego rodzaju dopełnienia materializmu historycznego o wątki psychologiczne i refleksję etyczną, która wielu teoretykom wydała się pożądana. Problemy te rozszerzają opis zjawisk społecznych i historycznych.

PRZYPISY

¹ R. Jezierski: *Poglądy etyczne Edwarda Abramowskiego*. Poznań 1970 s.34. Praca ta zawiera interesujący i zasadny w przypadku Abramowskiego wniosek, że "aspekt wartościujący dominuje nad teoretycznym, s.31.

² Za życia Abramowskiego wydano: *Spółczeństwa rodowe* (Kraków 1980), natomiast największa praca *Feudalizm*, jej pierwszy szkic *Spółczeństwo feudalne* oraz *Kapitalizm* wydane zostały dopiero w trzecim tomie zbiorowego wydania (*Pisma*. Warszawa 1924-1928).

³ Por. Z. Krawczyk: *Socjologia Edwarda Abramowskiego*. Warszawa 1965 s.136-137.

⁴ E. Abramowski: *Feudalizm*. w: *Pisma...* t. III s.76.

⁵ Tamże s.78 i n.

⁶ Platon i Arystoteles pisali, że sama natura stwarza niewolników.

- ⁷ *Feudalizm...*, s.90.
- ⁸ Głosi ten pogląd, że ludzie są "braćmi w Chrystusie", św. Paweł (*List do Galatów III*, 28). Także Seneka pisze o zasadniczej tożsamości ludzi i potrzebie dobroci (*De beneficia*).
- ⁹ *Feudalizm...*, s.93, 150, 211-219.
- ¹⁰ Tamże s.111-112.
- ¹¹ Tamże s.163.
- ¹² Tamże s.164.
- ¹³ Por. S. Brzozowski: *Religia i społeczeństwo*. W: *Kultura i życie*. Warszawa 1973 s.529-538.
- ¹⁴ *Feudalizm...*, s.220.
- ¹⁵ Tamże s.412 i in.
- ¹⁶ Tamże s.430.
- ¹⁷ *Kapitalizm*. W: *Pisma...*, t. III s.486-508.
- ¹⁸ Por. E. Abramowski: *Spółczeństwo rodowe*. W: *Pisma...*, t. IV s.1-37.
- ¹⁹ Por. J. Burckhardt: *Kultura Odrodzenia we Włoszech*. Warszawa 1961.
- ²⁰ Por. *Określenie determinizmu historycznego*. W: Z. Kudero-wicz: *Filozofia dziejów*. Warszawa 1973 s.98-107.
- ²¹ *Feudalizm...*, s.313-315; S. Świeżawski: *Zagadnienie historii filozofii*. Warszawa 1966 s.620-639.
- ²² Por. A. Schaff: *Narodziny i rozwój filozofii marksistowskiej*. Warszawa 1950 s.296-311; L. Kulczycki: *Współczesne prądy umysłowe i polityczne*. Kraków 1903 t. I s.25. S. Kuziński: *Teoria społeczna E. Abramowskiego*. *Mysł Współczesna* 1950 nr 1(44).
- ²³ K. Marks, F. Engels: *Ideologia niemiecka (r.I)*. W: *Dzieła*. Warszawa 1961 t. III.
- ²⁴ Por. F. Engles: *List do Józefa Blocha*. W: K. Marks, F. Engels: *Dzieła wybrane*. Warszawa 1949 t. II s. 466-468.
- ²⁵ Por. Z. Krawczyk: *Socjologia Edwarda Abramowskiego....*Praca ta zawiera właściwe ujęcie stanowiska Abramowskiego na tle filozoficznych i ideologicznych sporów epoki, a także zjawisk społecznych jego czasów. Także S. Dziamski: *Zarys polskiej filozoficznej myśli marksistowskiej 1879-1939*. Warszawa 1973.

²⁶ W pracach: *Pierwiastki indywidualne w socjologii, Zagadnienie socjalizmu, Socjalizm a państwo, Etyka a rewolucja.*

²⁷ Por. Z. Krawczyk: *Socjologia Edwarda Abramowskiego...* s.137-149.

²⁸ Por. R. Światło: *Koncepcje filozoficzno-społeczne Edwarda Abramowskiego.* W: *Polska myśl filozoficzna i społeczna.* Warszawa 1977. t. III s.378-431.

²⁹ *Feudalizm...*, s.92.

³⁰ E. Abramowski: *Nowy zwrot wśród farmerów amerykańskich.* W: *Pisma...*, t.I s.56.

³¹ Por. K. Marks: *18 brumaire Ludwika Bonaparte.* W: *Dzieła wybrane.* Warszawa 1949 t. I s.229-232; K. Kelles-Krauz: *Socjologiczne prawo retrospekcji.* W: *Pisma wybrane.* Warszawa 1962 t. I s.250. E. Abramowski: *Kazimierz Krauz, Socjologiczne prawo retrospekcji.* *Przegląd Filozoficzny* 1898 z. 2. Abramowski sformułował tezę, która wystąpiła później u Kelles-Krauz. Por. *Feudalizm...*, s.149.

³² Por. A. Labriola: *O materializmie historycznym.* W: *Szkice o materialistycznym pojmowaniu dziejów.* Warszawa 1961; K. Kautsky: *Materialistyczne pojmowanie dziejów.* Warszawa 1963 t. I cz. I s.181-187; J. Plechanow: *O materialistycznym pojmowaniu dziejów.* Warszawa 1949; S. Brzozowski: *Idee.* Lwów 1910; L. Krzywicki: *Idea a życie.* W: *Szkice socjologiczne, cz. I.* Warszawa 1974 s.285-307. Wśród wielu istotnych interpretacji możemy odwoływać się do M. Webera, G. Simmela, A. Gramsciego.

³³ Z. Krawczyk: *Socjologia Edwarda Abramowskiego...*, s.142. Podobne oceny znaleźć można u innych autorów; K. Kelles-Krauz: *Materializm ekonomiczny.* W: *Pisma wybrane...*, t. I s. 129 i n.; S. Rychliński: *Fenomenalizm socjologiczny Edwarda Abramowskiego;* O. Lange: *Socjologia i idee społeczne Edwarda Abramowskiego.*